

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

A magyar nyelv néhány jegyének eredetéről

A magyar nyelvet hagyományosan az uráli nyelvcsalád finnugor ágán belül az ugor csoportba sorolják. Az uráli történeti-összehasonlító nyelvészet időbeli határainak kiterjesztésére törekedve újra vizsgáltam az uráli nyelvek morfológiáját, bevonva a vizsgálatba olyan – például paleoszibériai – nyelveket is, amelyek beszélőivel a mindenkori uráli-preuráli népesség egy része kapcsolatba kerülhetett. Bár a hagyományos történeti-összehasonlító nyelvészet egy nyelvcsalád kiindulópontjául szolgáló alapnyelv rekonstruálását tartja fő feladatának, nem vizsgálja az általa teljes vértetéűnek rekonstruált idioma kialakulásának folyamatát. Mind régészeti, mind genetikai vizsgálatok, továbbá az egyes népek folklóremlékezete – meg a józan ész is – azt bizonyítja, hogy a népek között tízezer esztendőök óta kapcsolat volt, ami például az árucserében, az interetnikus házasságokban öltött testet. Ezeknek a sok ezer esztendőn át tartó kapcsolatoknak minden ebben részt vevő nép anyagi és szellemi kultúrájában, genofondjában és nyelvében is megnyilvánult a hatásuk. A nyelvet illetően bátran feltehetjük, hogy az areális nyelvészetből ismert módon alakulhattak ki évezredekkel ezelőtt az egyes nyelvi kategóriák egy adott térségben.

Ezt a szemléletet követve állapítottam meg summázva, hogy a magyar nyelv szibériai grammatikájú, finnugor alapszókincsű közép-európai nyelv (PUSZTAY 2011: 125). E három réteg jelenségei közül röviden a szibériai, egészen pontosan paleoszibériai eredetű jelenségeit mutatom be, támaszkodva a Gyökereink című könyv első, a magyar nyelv előtörténetét bemutató fejezetére. Azért tartom fontosnak e fejezet mondandójának rövid összefoglalását, mert a könyv – nem nyelvészeti szakmai kiadónál megjelenően – valószínűleg csak kevés magyar nyelvtörténész kezébe jutott el.

1. Az ige. Mindenekelőtt röviden szólni kell egy terminológiai kérdésről. Az igeragozási típusok közül az alany–tárgy viszony kifejezésére alkalmas konjugációkat hagyományosan az ún. alanyi (szubjektív) és a tárgyias (objektív) ragozásnak nevezik. (Egyéb, a szakirodalomban helyenként használt szinonim terminusok például: intranzitív–tranzitív, indeterminált–determinált. Kéziratomban lektori véleményezésében HAVAS FERENC joggal jegyzi meg, hogy az intranzitív–tranzitív terminuspár nem lehet szinonimája az alanyi–tárgyas terminusoknak; ennek ellenére a szakirodalomban vannak rá példák.) A kétféle igeragozást megkülönböztető uráli (szamojéd, ugor, mordvin) és paleoszibériai nyelvek tanúsága alapján megállapítható, hogy valamennyi elnevezés félrevezető. Célszerűbb volna a semleges 1. ragozás és 2. ragozás megjelölést használni, s hozzájuk rendelni a használati szabályokat.

1.1. A két igeragozás megkülönböztetése. Az alanyinak és a tárgyiasnak nevezett ragozás megkülönböztetése az uráli nyelvek közül csak a mordvinban, az ugor és a szamojéd nyelvekben – illetve ezek előzményében – alakult ki. A két konjugáció megtalál-

ható valamennyi paleoszibériai nyelvben is. Nincs meg viszont a többi finnugor nyelvben, illetőleg az uráli és paleoszibériai nyelvek szomszédságában lévő altaji nyelvekben sem.

A finnugor nyelvészek általános véleménye szerint legalább egy (általános vagy alanyi) igeragozás megvolt az uráli alapnyelvben, s legalábbis megkezdődött a tárgyasnak nevezett ragozás kialakulása (SZEREBRENNYIKOV 1956; RÉDEI 1989a; HONTI 1995, 1998–1999; GULYA 1996 stb.). HONTI szerint a balti finn nyelvekben, a permiben és a cseremiszen az örökölt (a kiemelés tőlem: P. J.) objektív konjugáció nyomtalanul eltűnt (HONTI 1995: 59). (Egyébként mind a cseremiszen, mind a permi nyelvekben maradtak nyomai a két konjugációnak, vö. cseremisz *koδ-eš* 'marad' – *koδ-a* 'hagy'.) Egyetértek HAVAS FERENCCEL, aki „meghökkenőnek” tartja, hogy eszerint „rokon nyelveinkben nem ott keletkezett tárgyas ragozás, ahol ma van, hanem ott enyészett el, ahol nincs nyoma” (HAVAS 2005: 161).

A magyar nyelvtörténészek viszont azon a véleményen vannak, hogy a tárgyas ragozás teljes egészében magyar fejlemény (például elismerve alapnyelvi előzményeket, de gyakorlatilag ősmagyar eredetűnek tartja ABAFFY 1991a, 1991b; SÁROSI 2003: 160–168). HAVAS szerint a kétféle ragozás csak egyidejűleg jöhetett létre, mivel kölcsönösen feltételezik egymást (HAVAS 2005: 162).

Az egyes uráli nyelvek a két konjugációt eltérően használják, s az alkalmazási elv – szemben HONTI sommás véleményével (1995: 57) – nem minden uráli nyelvben a tárgy határozott voltától függ. Az alapnyelvre valószínűleg a mai magyar nyelvi gyakorlatból vett szabályt vetítették vissza.

Az egyes nyelvek fejlődése során a két konjugáció használatában változások következtek be – így például a magyarban. A magyarban legalábbis ma valóban többnyire a tárgy határozatlan, illetve határozott volta határozza meg a ragozási típus megválasztását, bár ez a szabály egyrészt nem kivétel nélküli, másrészt a magyar nyelv korábbi történetében nem ez volt érvényben. A 16. századi magyar nyelvben – amint azt jeles magyar nyelvtörténészek, például BÁRCZI GÉZA, ABAFFY ERZSÉBET kimutatták, bár okára magyarázatot adni nem tudtak – másként alkalmazták e két igeragozást, mint manapság. ABAFFY az alábbi eltéréseket állapította meg:

a) 16. századi tárgyas, ma alanyi ragozás: *adna kteok* [tkp. *kegyelmetök*] ... *wag'* *tjzen hatt zeker wezzeot* ... *kjyt en* ... *knek* [*kegyelmetöknek*] ... *meg akarom zolgalny* (ABAFFY 1964: 19) stb.

b) 16. századi alanyi, ma tárgyas ragozás: *Az wrajmmal* ... *Erjzthjnk az parthokat; azok tegjének az theoerwenth* (ABAFFY 1965: 324); *azthes* ['azt is'] *ertettewnk az mi nepejnkteól, hogj...* (ABAFFY 1965: 324) stb.

Többes szám első személyben a két ragozási paradigma alaki elkülönülése a többihez képest később és nyelvjárási különbségekkel valósul meg (ill. elkülönületlen maradt). A 20. századig fennmaradtak olyan nyelvjáráások, amelyekben az *-unk/-ünk* ragnak nemcsak határozatlan tárgyra utaló funkciója létezik (pl. *felásunk egy ágyást*), hanem határozott tárgyra utaló is (*felásunk az ágyást*), azaz nincs alaki elkülönülés. A nyelvatlaszok tanúsága szerint ennek a típusnak a határterületein, azaz a *-juk/-jük* ↔ *-unk/-ünk*-öt megkülönböztető rendszerek és előzményeik útközönájában kontaminált *-junk/-jünk* formát alkalmazó dialektusok is kimutathatók, amelyekben a *j* elem nem a felszólító mód jele, pl. *megvárjunk az esőt, felásunk az ágyást* (bővebben, a nyelvtörténeti előzményekre is utalva l. JUHÁSZ 1999, 2001).

Mindezek tehát arra utalnak, hogy nem a mai használatból levont szabály az eredeti. A tárgy határozottságától (ill. határozatlanságától) függő két igeragozás megkülönböztetése attól kezdve, hogy a magyarban egyetlen finnugor nyelvként kialakult a névelő, melynek segítségével különbséget lehet tenni alany és tárgy határozatlan és határozott volta között, elveszítette értelmét. Ezzel az innovációval a magyar nyelv átlépett az „európai” rendszerbe, amelyben valóban a határozatlanság-határozottság megkülönböztetése a mérvadó. A régi, paradigmába szerveződött struktúrák erejét jelzi, hogy a magyar nyelvben ma a határozatlanság-határozottság ellentétét egyszerre két eszközzel, tehát a nyelv egyik alapszabályának, a gazdaságosságnak ellentmondva fejezi ki, ti. a névelővel és a megfelelő igeragozási típus megválasztásával. Ezt a „luxust” nevezik redundanciának. Ilyen jelenség – tapasztalatom szerint – akkor fordul elő, ha két szemlélet ütközik, a régi és az új, s még nem dőlt el, hogy ebből az összeütközésből melyik kerül ki győztesen.

Hogy mi lehetett az eredeti helyzet, annak megállapítására az obi-ugor, a szamojéd és a paleoszibériai nyelvek adhatnak támpontot. Álljon itt néhány példa a nyenyec nyelvből:

1. ún. alanyi ragozást használnak egyebek között akkor, ha a logikai hangsúly a tárgyra esik: *ńisaw t'iki gazetam? tolab'i* 'apám ezt az újságot (és nem a könyvet) olvassa' (TERESCSENKO 1956: 114), függetlenül annak határozott vagy határozatlan voltától;

2. ún. tárgyas ragozást használnak egyebek között akkor, ha a logikai hangsúly az állítmányon van (függetlenül attól, hogy a mondatban van-e tárgy): *ńisaw t'iki gazetam? tolab'ida* 'apám ezt az újságot olvassa (és nem kidobja)' (TERESCSENKO uo.);

3. *tād t'iki tād'ebe pēnt'ersawaj jirīn? pādā* 'akkor a sámán dobostul a holdba indult' (LEHTISALO 1947: 8), ahol a *pā-* igét az ún. tárgyas ragozásnak megfelelően ragozzák;

4. *t'ukūm ŋāedarāb?nān jā jaŋkoda? ŋiw?* 'ha én ezt leejtem, nem lesz föld' (LEHTISALO 1947: 3), a *jaŋko-* 'nincs, hiányzik' igét az ún. tárgyas ragozásnak megfelelően ragozzák;

5. *jirī ŋāni? χājērād ŋēnum? mēwan'ce χāeiwī χāsawa jirīχana t'ī tādāda* 'a férfi, aki elment, hogy elvegye a Nap és a Hold lányát, ott maradt' (LEHTISALO 1947: 9), a 'maradt' igét az ún. tárgyas ragozásnak megfelelően ragozzák; stb.

Különböző, cizellált magyarázatok (HAVAS 2005, 2006; É. KISS 2003, 2010) születtek a két konjugáció kialakulásáról. Én egy másik szempontot alapul véve – lehet, hogy a jelenséget túlságosan leegyszerűsítve – úgy gondolom, hogy a magyarban is eredetileg a fókuszpozíció (vagyis az a tény, mit akart kihangsúlyozni a beszélő, amiben benne van a kijelentés ellentétes lehetőségének elvetése, azaz mi nem történt meg) határozhatta meg a konjugáció megválasztását, s ez magyarázhatja a 16. századi és a mai igeragozási használatban lévő eltéréseket. A határozottság kifejezése érdekében a magyarban – ahogy a mordvinban és a nyenyecben is – új alaktani és/vagy mondattani elemek jelentek meg (határozott névelő a magyarban, determinatív névszóragozás a mordvinban, predesztináló ragozás a nyenyecben). Ez a jelenség a korábbi szabályok átrendeződését váltja ki, ami hosszú időn keresztül, esetenként mind a mai napig tartóan kisebb-nagyobb mértékben eredményez redundanciát.

1.2. Az igei személyragok. Mint talán minden nyelvi kategória esetében, e kérdésben is arra kell választ találni, mi határozta meg a különböző funkciók és azok konkrét, felszíni megformálásának mikéntjét, egyszerűbben fogalmazva: milyen a cél és az eszköz viszonya. A kiindulási pont számomra – az észak-eurázsiai nyelvi övezet nyelveiből leszűrhető tapasztalatok alapján – az eszköz. Az ige – a benne foglalt szemantikai lehetősé-

geken túl – jelölheti a cselekvés alanyát, az alany és a tárgy viszonyát, utalhat a tárgyra, akár annak mennyiségére is, meghatározhatja a mondat fókuszát, kifejezheti az időt és a módot. Mindezeket a funkciókat különböző morfológiai eszközökkel tölti be.

Az alany jelölhető személyes névmással, személyes névmásból kifejlődött (agglutinálódott) igei személyragokkal, de kifejezhető személyjelölésre eredetileg alkalmatlan ragokkal is. A magyar nyelvben vannak személyes névmási eredetű és nem személyes névmási eredetű, rokon és nem rokon nyelvek tanúsága alapján valószínűsíthetően melléknévi igenévi eredetű személyragok. Ezek akár egy paradigmán belül is keveredhetnek (l. *ír-o-k*, *ír-sz/olvas-o-l*, *megy-en*, de *ír-unk*, *ír-tok*; vagy *ír-o-m*, *ír-o-d*, de *ír-juk*, *ír-ják*; hasonlóan a finnben [*mene-n* < **-m* 'megyek', *mene-t* 'mész', de *mene-e* < **mene-vä/-pä* 'megy'] vagy az észtbén [*tule-n* < **-m* 'jövök', *tule-d* 'jössz', de *tule-b* 'jön']).

Az alany kétféle jelölése kétféle szemléletet tükröz. A személyes névmási eredetű személyragokból álló paradigma elsődleges és logikus funkciója az alany kifejezése, hiszen a személyes névmás is az alanyt jelöli. Ennek a paradigmának további funkcióit, például az időt vagy csak a zéró morféma, vagy egy testesen megformált morféma segítségével lehetett kifejezni. Ez a megoldás a tempusos nyelvek kialakulásához vezethetett.

Ha az igehez nem személyes névmási eredetű morféma járult (az alanyt a személyes névmás jelölte), akkor a beszélő nagy valószínűséggel valami mást, s nem alanyt akart kifejezni, hiszen az alkalmazott morféma eredetileg nem volt alkalmas a személyjelölésre. Ebből az alakból fejlődhetett ki idővel egy olyan kategória, amit ma például participiumnak nevezünk. A szerkezet tehát: **én olvas-ó*, **te olvas-ó*, **ő olvas-ó* stb. Ha a suffixum nem a személyt jelölte, akkor a beszélőnek az általa elmondott cselekvéshez való valamilyen viszonyát fejezhette ki, azaz aspektuális funkciója lehetett, amiből azután kifejlődött az aspektushordozó – folyamatos és befejezett – melléknévi igenév. (Ez a megoldás vezetett az aspektusos [paleo]szibériai nyelvek kialakulásához, amelyekben az idő jelölése másodlagos.)

A két rendszer kapcsolatát jelzi, hogy a nem személyes névmási eredetű suffixumok a személyes névmási eredetű ragok hatására rendeződtek paradigmává, amelyben az eredetileg személyjelölésre alkalmatlan grammatikai elemek immár egyértelműen kifejezik az alanyt. Azaz ez a megoldás nem csupán a harmadik személyre korlátozódik, hiszen a paradigmáról van szó, s ki kellett tudni fejezni az 1. és a 2. személyű alanyt is.

Az alany és a tárgy viszonyának kifejezése – az analitikus megoldás (*I love you*) mellett – megtörténhet szintetikus módon, a tárgyra utaló elemnek az ige struktúrájába való beépítésével (*lát-l-ak* [az *-l-* a második személyt mint tárgyat jelöli, az *-l-* második személyt jelölő funkciójára l. *néz-e-l*], vö. T/2.-ben *lát-tok* ↔ *lát-já-tok*). A finnugrisztikai szakirodalomban gyakran példaként idézett szamojéd nyelvekben a tárgyra utaló elem azonban csak az egyes szám 3. személyben (pl. a nyenyecben *-da*) található meg, az 1. és a 2. személyben szereplő ragok a tárgyra oly módon utalnak, hogy különböznek az ún. alanyi ragozásban szereplő személyragoktól.

A jelenség – teljes, ám fokozatosan sorvadó paradigmával – ismert a mordvin nyelvekben (l. erza *kunda-t-an* 'én téged elfoglak' [a *-t-* a 2. személyt, az *-n* < **-m* az 1. személyt kifejező, személyes névmási eredetű igerag] és a legtöbb paleoszibériai nyelvben (pl. csukcs *l'u- 'lát': mət-l'u-rkəni-gət* 'mi látunk téged' [*mət-* a többes szám 1. személyű alany praefixuma, a *-gət* az egyes szám 2. személyű tárgy suffixuma], *mət-l'u-rkəni-tək* 'mi látunk titeket' [a *-tək* a többes szám 2. személyű tárgy suffixuma]).

1.3. Szamojéd–magyar egyezések az igei paradigmában. Fentebb esett már szó arról, hogy a magyarban (illetve az ugor nyelvekben) és a szamojéd nyelvekben (továbbá a mordvinban) egyaránt megtalálható – a bevett, ám félrevezető terminológiával élve – az alanyi és a tárgyias ragozás. Ezen belül részletkérdésekben is vannak azonosságok a magyar és a szamojéd nyelvek között.

HELIMSZKIJ 1982-ben megjelent könyvében foglalkozott szamojéd–magyar párhuzamokkal, köztük a magyar *-ik*-es ragozás *-ik* ragjával, s rokonította azt a szamojéd (nyenyec) visszaható ragozás *-ʔ* (< **-k*) ragjával.

Azonban nemcsak ez köti össze a magyar és a nyenyec ragozást, hanem a visszaható paradigma felépítése is, ti. az egyes szám első személyének ragja mindkét nyelvben megegyezik az ún. tárgyias ragozásával, a második személyé az ún. alanyi ragozásával, a 3. személy ragja pedig etimológiailag azonos a két nyelvben.

Egy további, immár magyar–szőlőkup párhuzam található az igei paradigmában. Az már korábban is feltűnt a kutatóknak, hogy a magyar alanyi ragozás egyes szám első személyű ragja a *-k*, s ugyancsak *-k* ragot találunk a szőlőkupban is. Azonban a két nyelv közti, a családfán tapasztalható nagy távolság és a jelenség egyedi volta miatt általában elvetik a két rag összetartozásának lehetőségét. Ám ha az uráli nyelvcsalád általam javasolt három tömbből való származtatását vesszük alapul, ami szerint a magyar (illetve az ugor nyelvek) és a szamojéd nyelvek egy csoportba tartozhattak, valamint azt, hogy a magyar és a szőlőkup igei paradigma más hasonlóságot is fölmutat, akkor a jelenség más megítélés alá eshet. A magyar alanyi ragozás egyes számú ragsora: E/1. *-k*, E/2. *-l/-sz*, E/3. *ø/-n*, a szőlőkupban a két igeragozás ragjai:

	Alanyi	Tárgyas
E/1.	<i>-k</i>	<i>-m</i>
E/2.	<i>-nti</i>	<i>-l</i>
E/3.	<i>ø</i>	<i>-t</i>

Azaz mind a magyarban, mind a szőlőkupban megvan a *-k*, *-l* és a *ø*.

1.4. Az időjelölés sajátosságai és az aspektus. Az uráli nyelvek igeidőrendszere tarka képet mutat:

1. jelöletlen jelen – jelölt múlt: balti finn nyelvek, lapp, mordvin, cseremisiz, magyar;
2. jelölt jelen – jelölt múlt: osztják (*man-l-əm* 'megyek' – *man-s-əm* 'mentem'; NIKOLAEVA 2000: 26 – ahol a *-l-* a jelen, az *-s-* a múlt idő jele), kamassz, udmurt;

3. jelöletlen múlt – jelölt jelen: osztják (*měnəm* 'mentem' – *měn-l-əm* 'megyek'; RÉDEI 1984: 113);

4. jelöletlen és jelölt múlt: nyenyec (*xā* 'meghalt', *jīl'ē-wī* 'élt'), s valószínűleg meglehetett a magyarban (a *tő-n*, *vő-n*, *lő-n* igerítusban, ahol az *-n* a participiumi eredetű igei személyrag, a kérdést GYÖRKE [1941] vetette fel). RÉDEI (1989b: 204) szerint a magyar *tők*, *től*, *tőn* igealakokban az egykori aspektus/akció őrződött meg, s ezért kellett jelölni a jelen időt a *-sz* képzővel. (Megállapításának erejét csökkentei, hogy szerinte az idő kifejezésére legkorábban csak az uráli alapnyelvi korban volt képes az ember.) HONTI szerint az említett igék *-ő*-jéből egy **-j* praeteritumjel tűnt el. Ez hangtanilag lehetséges elképzelés, hiszen egy tövégi hosszú magánhangzóban valóban rejtezhetett *j*, *k* stb., a magam részéről – a jelenség tágabb areális összefüggéseit szem előtt tartva – inkább GYÖRKE véleménye felé hajlok.

Megállapítható, hogy az észak-eurázsiai nyelvi övezetben nyugatról keletre haladva válik a tempusjelölés bonyolulttá vagy nehezen áttekinthetővé, illetve redundánssá. A paleoszibériai nyelvek közül a ketben azt tapasztaljuk, hogy mind a jelen, mind a múlt idő jelölt (jelen: *doń-s-ivit* 'kést készíték' – múlt: *doń-l'-ivit* 'kést készítettem' (PUSZTAY 1990: 84), a jukagirban és a csukcs-kamcsatkai nyelvekben a múlt jelöletlen, a jelen jelölt, az eszkimóban minden idő jelölt. Például:

1. jukagir: (*met*) *ai-nu* ' (én) lövök' (*ai-* a tő, *-nu-* a jelen idő jele) ↔ (*met*) *puń* ' (én) megöltem' (PUSZTAY 1990: 84);

2. korják: *tə-ku-le-ŋ* 'megyek' (*tə-* az egyes szám 1. személy praefixuma, *-ku-* jelen idő, *le-* igető) ↔ *mət-əpkej-la* 'megjöttünk' (*mət-* többes szám 1. személy praefixuma, *-la* többesjel);

3. eszkimó: jelen idő (*-a-*): *igay-a-quna* 'ír'; közelmúlt (*-tu-*): *igah-tu-ŋa*; múlt (*-ma-*): *igay-ma-ŋa*; közeljövő (*-na-*): *igay-na-quna*; jövő (*-lə-*): *igah-lə-quna*.

Az észak-eurázsiai nyelvi övezet az időjelölés tekintetében két tömbre osztható: a nyugati tömbre a jelöletlen jelen – jelölt múlt jellemző, a keleti tömb több nyelvére (jukagir, csukcs-kamcsatkai nyelvek) pedig a jelölt jelen – jelöletlen múlt. A két rendszer ütközőzónájában (?permi, [obi-]jugor, szamojéd, ket) pedig keverednek a két rendszer elemei. (Az eszkimó a maga minden időt jelölő rendszerével némileg kilóg a sorból.)

Az észak-eurázsiai nyelvi övezet e két tömbje között a fő eltérés azonban nem az időjelölésben van, hanem abban, hogy igerendszerüket eltérő kategóriák jellemzik. A nyugati tömb nyelvei tempusos, a keletiek pedig aspektusos nyelvek. Az uráli szempontból is érdekes ütközőzónában tapasztalható redundancia éppen e két rendszer összeütközéséből fakad. Ezt feloldandó például a szamojéd nyelvekben az egyes igealakokhoz új szempontokat rendeltek: a jelöletlen múlt a momentán akcióértékű igék esetében figyelhető meg ('meghal', 'belép'), a duratív akcióértékű igék esetében a múlt idő jelölt.

2. A névszó

2.1. Az *apraja-nagyja* szerkezet és ami mögötte lehet. *Apraja-nagyja futkos az udvaron.* Az alanyon fellépő birtokos személyrag itt nem a ma ismert általános funkcióját látja el, hanem egyfelől determinál, másfelől pedig összeköti a két alanyt (konnektív funkció). A konnektivitást illetően másodlagos, hogy éppen egy birtokos személyrag játssza el ezt a szerepet, a lényeg a szuffixum azonosságán van.

A birtokos személyrag determináló szerepe közismert az uráli nyelvcsalád legtöbb nyelvéből, pl. cseremisiz – *wüt-šö joya* 'folyik a víz (tkp. vize folyik)'; *ser-že kodeš* 'marad a part (tkp. partja marad)' –, továbbá permi, szamojéd nyelvek. A determináló szerep a névmási kategória egyik alapfunkciója.

Érdekesebb viszont a konnektív szerep. Az uráli nyelvekben a mellérendelő kötőszavak csak későn alakultak ki, ha egyáltalán. A konnektivitást az összekötendő mondatrészekhez (pl. alanyokhoz) kapcsolt azonos toldalékokkal fejezték, s nagyrészt fejezik ma is ki. A nyenyec *ńeb 'a-xaju-da ńiša-xaju-da xasawa ńumd 'i? meńeńa-xa?* 'apja-anyja szerette a fiát' (TERESCSENKO 1956: 47). A *-xaju-* birtokkettesítő jel a birtokos személyragozásban (itt azért van birtokos személyragozás [a *-da* a Px3Sg ragja], mert ezt a ragozást a determinálásra is felhasználják). A duális jel ugyanígy az alany és az állítmány közti kongruenciát is kifejezheti, például nyenyec: *ńiša-xa? ńeb 'a-xa? jíl 'e-xe?* 'apa – anya él'. Mind a két alanyon, továbbá az állítmányon is ugyanaz a szuffixum található, amelyet

a leíró nyelvtanok duális jelnek tüntetnek fel, mintha a duális jele fejezné ki a konnektivitást és a kongruenciát. Leíró szempontból ez lehet helytálló, ám a nyelvfejlődés szempontjából fordított folyamatról van szó. Kezdetben volt a toldalék konnektív és a kongruenciát biztosító funkciója, s ebből fejlődött ki a számjelölés. (A mordvin nyelv[ek]ben a duális nem alakult ki, a konnektivitást és a kongruenciát a többesszám-jellé alakult toldalék fejezi ki, *er 'it' ašt 'it' at 'a-t baba-t kavtoñest* 'él egy öregapó és egy öreganyó kettesben' [KERESZTES 1990: 75]; *at 'a' öregapó', baba 'öreganyó', -t* a többesjel).

A számjel kialakulása akként magyarázható, hogy 1. az azonos mondatrészeket azonos, eredetileg valamiféle determináló funkciójú elem köti össze; 2. ugyanez az elem megjelenik – formális kongruencia következtében – az állítmányon is (lásd magyar *a fiú látja – a fiú-k látja-k*); 3. az állítmányon megjelenő elem – tekintettel az előtte álló alanyok számára – átértékelődik számjellé; 4. ez a számjel az állítmányról áterjed az alany(ok)ra, s innen a többi mondatrésze (pl. a tárgyra).

2.2. A tárgyjelölés lokatívuszraggal. A magyar nyelvben ugyanaz a rag (-t) jelölhet tárgyat és helyet (*kenyere-t, Kolozsvár-t*). A *bennünk(et)* és a *bennetek(et)* esetében az egyértelműen lokatívuszi alak kifejezheti a tárgyat is. Az európai nyelvekben a tárgy jelölésére kialakult az akkuzatívusznak nevezett eset, ám az, hogy az indoeurópai nyelvekben, akár csak több finnugor nyelvben az akkuzatívusznak lehet a helyjelöléssel rokon időjelölő funkciója is – ez az ún. accusativus temporalis –, a két funkció szoros összefüggésére utal. A paleoszibériai nyelvekben azonban a mondat tárgyát – ha egyáltalán jelölik – ugyanaz a rag fejezi ki, mint a *hol?* kérdésre felelő helyviszonyt, például:

1. jukagir: *mēt-ama mēt-qanē menimētēm* 'apám férjhez adott **engem**' (a -*qanē* a lokatívuszragja);

2. eszkimó: (insztrumentálisz, amely tipológiailag a helyjelölő esetek közé tartozik): *juk tuwaquq iqal?ug-mən* 'a férfi **halat** fog/vesz';

3. csukcs: (insztrumentálisz): *tumgət enantəwatg?at kupre-te* 'a társak lerakják a **hálót**'; stb.

BALÁZS JÁNOS szerint a lokatívuszi és az akkuzatívuszi -t azonos eredetű, vagyis ugyanazon determináló szerepű névmásra vagy névmásképzőre megy vissza. A két esetrag elkülönülésében a cselekvés milyensége játszott szerepet. A folyamatos cselekvést kifejező ige mellett a névmási elem lokatívuszi, célra irányuló cselekvést kifejező ige mellett akkuzatívuszi szerepet kapott (BALÁZS 1973). B. SZÉKELY GÁBOR (2008: 201–202) az uráli alapnyelvre rekonstruált *-m akkuzatívuszt nem deiktikus elemből magyarázza, hanem föltesz egy *-mV lokatívuszragot, amely kapcsolatba hozható az akkuzatívuszi -m-mel.

2.3. A névszó predikatív ragozása és a -t-s múlt. A mordvinban és a szamojédban ismert a névszó predikatív ragozása (amely egyébként megtalálható az altaji és a paleoszibériai nyelvekben is). A főnévhez és a melléknévhez igei személyragok, továbbá időjelek kapcsolhatók, a mordvinban és a jenyiszeji csoportba tartozó ketben függő esetekben is. Például: nyenyec: *xasawa-dm?* 'férfi vagyok' (lásd *jīl 'ē-dm?* 'élek'), *xasawa-n* 'férfi vagy' (*jīl 'ē-n* 'élsz'), *xasawa-dam-s* 'férfi voltam' (az -s a múlt idő egyik jele) stb.

A magyar nyelvben a -t-s múlt idő kialakulása függhet össze a névszó predikatív ragozásával. A -t befejezett melléknévi igenevet képez: *olvas-ott* 'milyen?', azaz névszó jön létre az igéből (ez megfelel a finnugor nyelvekből ismert névszói állítmányú mondatoknak). Ehhez az alakhoz járulnak hozzá az igei személyragok: **olvas-ot(t)-am* > *olvas-t-am*, **olvas-ot(t)-ál* > *olvas-t-ál*. A paradigma múlt idő értéke azzal magyarázható, hogy

1. a participium igei eredetű, s az igének – ellentétben a névszókkal – van tempus vonatkozása; 2. a befejezett melléknévi igenév többnyire múlt időre vonatkozik.

Kulcsszók: magyar nyelv, igeragozás, igei személyragok, számojéd–magyar egyezések, számjelek kialakulása, tárgyjelölés, a névszó predikatív ragozása.

Hivatkozott irodalom

- ABAFFY ERZSÉBET 1964. A tárgyas igeragozás XVI. századi használatáról. *Nyelvtudományi Értekezések* 40: 16–21.
- ABAFFY ERZSÉBET 1965. Mondattani problémák a XVI. században. (Az alanyi igeragozás használatáról.) *Magyar Nyelv* 61: 323–326.
- ABAFFY ERZSÉBET 1991a. Az igei személyragozás. In: BENKŐ LORÁND főszerk., *A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 122–159.
- ABAFFY ERZSÉBET 1991b. Igei személyragjaink eredetéről: vitás kérdések. *Magyar Nyelv* 87: 385–393.
- BALÁZS, JÁNOS 1973. *Funktionswerte der Pronominalität*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- B. SZÉKELY GÁBOR 2008. Lokatívuszi eredetű akkuzatívuszok az uráli nyelvekben. In: POMOZI PÉTER szerk., *Navigare humanum est... Pusztay János hatvanadik születésnapjára*. Finnugor Népek Világkongresszusa Magyar Nemzeti Szervezete, Budapest. 200–202.
- É. KISS KATALIN 2003. A szibériai kapcsolat (avagy miért nem tárgyasan ragozzuk az igét 1. és 2. személyű tárgy esetén). *Magyar Nyelvvarások* 41: 321–326.
- É. KISS KATALIN 2010. A magyar tárgyas és alanyi igeragozás kialakulásának szintaktikai háttéréről. *Nyelvtudományi Közlemények* 107: 131–146.
- GULYA, JÁNOS 1996. Transitivität, Determiniertheit und objektive Konjugation. In: HEIKKI LESKINEN – SÁNDOR MATICSÁK – TÖNU SEILENTHAL ed., *Congressus Internationalis Fenno-Ugristarum* 8. Gummerus, Jyväskylä. 3: 96–99.
- GYÖRKE JÓZSEF 1941. Volt-e a magyarban -u-, -ü- praeteritum-képző? *Nyelvtudományi Közlemények* 51: 54–63.
- HAVAS FERENC 2005. Tárgyas ragozás és medializáció. In: OSZKÓ BEATRIX – SIPOS MÁRIA szerk., *Uráli grammatizáló*. Budapesti Uráli Műhely 4. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest. 147–185.
- HAVAS, FERENC 2006. Die Pränominativität der uralischen Partizipien. *Ural-Altische Jahrbücher* 20: 16–50.
- HELIMSZKI, E. A. 1982. = Хелимский, Е. А., *Древнейшие венгерско-самодийские языковые параллели*. Наука, Москва.
- HONTI, LÁSZLÓ 1995. Zur Morphotaktik und Morphosyntax der uralischen/finnisch-ugrischen Grundsprache. In: Heikki Leskinen ed., *Congressus Internationalis Fenno-Ugristarum* 8. Gummerus, Jyväskylä. 1: 53–82.
- HONTI LÁSZLÓ 1998–1999. Gondolatok a mordvin tárgyas igeragozás uráli alapnyelvi háttéréről. *Nyelvtudományi Közlemények* 96: 106–119.
- JUHÁSZ DEZSŐ 1999. A történeti nyelvtan néhány kérdése a nyelvföldrajz szemszögéből. In: BÜKY LÁSZLÓ, FORGÁCS TAMÁS szerk., *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei I. Magyar és finnugor mondattörténet*. JATE Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged, 81–90.
- JUHÁSZ, DEZSŐ 2001. Einige Fragen der historischen Morphologie des Ungarischen aus der Sicht der Sprachgeographie. *Acta Linguistica Hungarica* 48: 429–453.
- KERESZTES LÁSZLÓ 1990. *Chrestomathia Morduinica*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- LEHTISALO, TOIVO 1947. *Juraksamojedische Volksdichtung*. Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 90. Soumalais-ugrilainen Seura, Helsinki.

- NIKOLAEVA, IRINA 2000. *Ostyak*. LINCOM Europa, München.
- PUSZTAY JÁNOS 1990. *Nyelvek bölcsőjénél*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- PUSZTAY JÁNOS 2011. *Gyökereink*. Nap Kiadó, Budapest.
- RÉDEI KÁROLY 1984. A neutrális idő (aoristos) nyomai egyes uráli nyelvekben. *Nyelvtudományi Közlemények* 86: 113–117.
- RÉDEI KÁROLY 1989a. A finnugor igeragozásról különös tekintettel a magyar igei személyragok eredetére. *Nyelvtudományi Közlemények* 90: 143–161.
- RÉDEI, KÁROLY 1989b. Über die finnougriische Konjugation unter besonderer Berücksichtigung der ungarischen Personalsuffixe. *Journal de la Société Finno-Ougrienne* 82: 193–209.
- SÁROSI ZSÓFIA 2003. Morfématörténet. [Ősmagyar kor.] In: KISS JENŐ – PUSZTAY FERENC szerk., *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó, Budapest. 129–172.
- SZEREBRENNYIKOV, B. A. 1956. A finnugor nyelvek nyelvtörténetének néhány kérdése. *Nyelvtudományi Közlemények* 58: 187–200.
- TERESCSENKO H. M. 1956. ТЕРЕЩЕНКО, Н.М., *Материалы и исследования по языку ненцев*. Издательство Академии наук СССР, Москва – Ленинград.

On the origin of some features of the Hungarian language

The article discusses seven features of the Hungarian language: the distinction of the two conjugations, their functions and their use – the confrontation of the focus-based approach and the object-centered approach; personal suffixes going back to personal pronouns and those going back to participles; Samoyedic–Hungarian correspondences in the verbal paradigms; tense and aspect marking; the emergence of dual and plural suffixes from determiners/connective elements; the marking of object by a locative suffix; the predicative declination of nominals and the *-t* past tense. These phenomena suggest a (Paleo-)Siberian background of the Hungarian language.

Keywords: Hungarian, conjugation, verbal personal suffixes, Samoyedic–Hungarian correspondences, emergence of number suffixes, object marking, predicative declination of nominals.

PUSZTAY JÁNOS
ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

feze

Talán nincs még egy szó, amelyről többet írtak volna, és amelynek magyarázata ennek ellenére (vagy éppen ezért?) bizonytalanabb lenne. A MOLNÁR FERENC szerint a szót körülölelő mondat a magyar filológiának legvitatottabb mondata, s benne a *feze* a legvitatottabb szava (2005: 42, 46). A megoldási kísérletek összefoglaló áttekintését A. MOLNÁR FERENC tárja elénk (1986), későbbi írásában (2005) megemlítve az újabb magyarázatokat is.

Ahhoz, hogy a *feze* előfordulást magyarázzuk, szükséges a körülötte levő mondatot is értelmeznünk. A szövegkörnyezet ugyanis befolyásolja a lehetséges szójelentést és annak